
Rasim Muminović

Praktička ograničenost humanuma kultura

Samo neupućenom lahkovjernošću može se objasniti bezrazložno vjerovanje u moć kulture da humanistički odlučno djeluje na ponašanje ljudi uprkos faktičnosti da s povećanjem kulturnih djela u svijetu ne dolazi do smanjenja ljudskih zala. U vezi s tim je i paradoksalnost da rast kulture prati spoznaja njene nemoći da osjetno utječe na smanjenje nereda i nepravdi među ljudima, što važi i za utjecaj kultura među narodima, ne toliko zbog odsustva humanuma a njima, naprotiv čak i uz njegov rast, koliko uslijed ograničenosti ljudske prakse da se uzdigne na rang humanuma. Ipak, ljudskost bez prakse nije što i praksa bez ljudskosti iako ih treba razlikovati od nepraktičke humanosti i antihumanističke prakse, i to prije svega po tome što su jedne s minimumom humanuma, a druge bez njega. Ali to što važi za ljudsku djelatnost uopće nedopustivo je za ljudsku kulturnu baštinu. Stoga se na upit što je zajedničko svim kulturama da odgovoriti humanum ne samo kao polazište nego i kao krajnji domet kultura pojedinih naroda. Zato nezavršenost kultura implicira daljnje razvijanje humanuma, što čine narodi svih dosadašnjih razdoblja povijesti bez osobitog uspjeha, te otuda razgovor o njemu nije manje akademska potreba nego što je moralno-etička obaveza.

Ma koliko ih pretpostavljao, humanum se još uvijek slabašno afirmira pomoću znanja i djelovanja, jer znati što hoće za ljude ne znači još uvijek raditi ono što znaju, a to nameće potrebu usklađivanja djelovanja sa znanjem, koje opet ne može zaobići vrednovanje niti utvrđivanje istine. Ti momenti su inherentni humanumu, premda pripadaju raznim izvorima bivstvovanja unutar monizma i pluralizma istine, koji se mogu prevazići razumijevanjem autentičnosti humanuma i prevazilaženjem apsolutizma i relativizma u poimanju istine. Humanum se, naime, nazire ontološki i teorijski u formi *moгуćег*, koje postaje egzistencijalno izazovno za sve ljude, nezavisno od njihovih rasnih, klasnih, nacionalnih, ideoloških, kulturnih i drugih razlika. Štoviše, i u tom modusu on je meritoran za definiranje istina, bez obzira što se do njih dolazi različitim putevima i što izražavaju različite realizacije ljudskih ciljeva. U značenju jezgra ljudske supstance, humanum ima, s jedne strane, ulogu heurističkog principa u

otkrivanju i valoriziranju pojava, a s druge značenje elementa dijalektičke procesualnosti svijeta, bar u svjetlu filozofske eksplikacije. Prvim se zahtijeva pristup čovječanstvu kao cjelini uz diferenciranje individualnog, parcijalnog i univerzalnog pojedinih naroda, a drugim nameće potreba da se imaju na umu kauzalne i egzistencijalne veze čovjeka s objektivnom stvarnošću, kada interakcija ljudi sa svijetom postaje izvor njihovih različitih oblika kulture koliko i različitih kultura koje odišu specifičnostima ekološkog miljea i povijesnog vremena i koje upravo njih imaju za uvjete svog nastajanja. U tom kontekstu humanum iluminira moć povezivanja različitih aktera u jedinstvo kulturnih djela, pri čemu se manifestira i njegovo nastajanje kao ono univerzalno djelo i kultura. Bez njega je, prema tome, nezamislivo povezivanje različitih kultura koliko i smisaono bogaćenje ljudskog života, štoviše, njegovo odsustvo je najčešće temelj za međuljudske sukobe, ali i prisutnost ako se on ne promatra sub specia aethernitatis et humanitatis, tj. pod svjetlom autentičnog racionalizma, koji je po tome superioran u odnosu na druge orijentacije našeg vremena. S njim nastupa u ulozi vjesnika planetarne zajednice, lišene klasne strukture kao surogata prošlosti, odnosno apologete vrijednosti dosadašnjih kultura.

Naravno, takvo sagledavanje pojava ne može biti lišeno tolerancije, koja pretpostavlja ne samo više životnog iskustva i pravog znanja već i manje isključivosti radi uvažavanja razlika koje proizlaze iz heterogenih pogleda, spoznaja, interesa ili uvjerenja. Premda joj je primarni uvjet *sloboda*, tolerancija je ipak najčešće njena vrlina ako nije njena opozicija, uvjetovana lijenošću, defetizmom, dezorijentacijom i sl., u što ovdje nije moguće ulaziti, ali treba istaći da je ona uvijek u pratnji slobode mišljenja i djelovanja uključujući i razumijevanje posebnog i univerzalnog u kulturnoj suradnji među narodima, ugrožavanje tuđih sloboda, što je opet terra za sebe. Ako u prvom emanira humanum i pospješuje njegovo ozbiljavanje, u drugom se izlaže teškoćama koje stoje na putu njegova otkrivanja i priznavanja. Ipak, teško je prepoznati u tome neko konstantno napredovanje, čak i tamo gdje se ono očekuje.

Kretanje *naprijed*, reklo bi se, primjećuju svi, ali ne i to da ono nekima smeta, prije svih nemarnim lijenčinama i preplašenim egoistima, koji bi, zbog napora koji pretpostavljaju i neizvjesnosti koje donosi, najradije isključili aktivnosti. Neraspoloženi prema promjenama, takvi, zbog usuda svoje prirode i bezobzirnosti dosadašnje povijesti, stoje na začelju snaga što biju bitku za ljudski svijet, ili ne uspijevaju da se uključe u nju, odnosno u ono što odgovorni ljudi rade, ali za razliku od onih koji se teško snalaze u društvenim teškoćama, oni ih koriste za ostvarivanje svojih egoističkih interesa. U tome im ide na ruku stanje zamršenih društvenih odnosa među ljudima i među narodima, koje inače utječe na to da efemerije potiskuju istinske vrijednosti. Međutim, njima ne odgovaraju integralni procesi

uvjetovani tehničkom revolucijom, za koju također nije pripremljen pretežan dio današnjeg čovječanstva, zbog čega nerijetko ljudi postaju sredstvima manipuliranja snalažljivih praktičara. Taj proces ljudskog nesnalaženja je još uvijek u usponu i veoma lahko prepoznatljiv u konfrontaciji sličnih, mada bitno različitih struktura. Tako sučeljavanjem prošlosti, reprezentirane u muzejima, galerijama, bibliotekama i arhivima, sa životom u botaničkim baštama, zoološkim vrtovima i akvarijima, a ovoga sa životom ljudi u današnjim *megalopolisima*, mamutskim gradovima, životom u kome humanum stagnira ili propada u odnosu na humanum koji nude kulture naroda vidimo da je život u gigantskim gradovima sličan u mnogo čemu životu u zoološkim vrtovima: ljudi žive masovno u istom prostoru, zbrinjavaju se po istom principu, opskrbljuju potrebe do kojih su se uzdigli i, što je još gore, radi se kod najvećeg dijela o istim - materijalnim - potrebama, koje se preferiraju duhovnim, bilo stoga što se ove nude u većoj mjeri, te zbog toga manje traže, bilo zato što su toliko preparirane da gube svoj autentični čar, ili da se većina ne uspijeva uzdići do njih. Pretjerana potreba za prvima kao i degradacija drugih služe degradaciji humanuma koliko i stvaranje masovnih potreba depersonalizacije ličnosti. Stoga se susret s ljudskim sabiralištima kao s ogromnim mravinjacima pretvara u poticaj da se zamislimo što se događa s humanumom u njima i kakve bi se pouke iz toga mogle izvući za planiranje gradova i života njihovih stanovnika tamo gdje to dolazi na dnevni red razvoja.

Sa životom u velikim centrima i životom izvan njih moguće je dovesti u kauzalnu vezu *istovremene i neistovremene* tipove ljudi. Prvi su, uključujući i lijenčine i egoiste, podložni struji velegrada toliko da se ne uspijevaju etički kontrolirati, dok drugi, udaljeni od nje, ostaju prikraćeni za značajne i druge utjecaje. Ako među prvima postoji veća mogućnost za formiranje »malograđanina« ili »velegrađanina«, među drugima je veća šansa da postanu i ostanu tipični »provincijalci«, sitničavi kao i prvi, mada nešto jednostraniji i manje podli, pa ipak dovoljno zli da se s prvima pojave kao društveni problemi. Na njih se posebno može protegnuti Decartesova sentenca o zadovoljnima pameću i kada ničim drugim nisu zadovoljni. Naročito danas kada ih radio, televizija i loša štampa obasipaju reklamiranjem ideja onako kako čine s industrijskim proizvodima, koje zbog toga ostaju nespoznate i onda kad bivaju poznate, pa nije teško utvrditi što dobija, a što gubi zajednica s takvima i njihovim lošim djelima. Umjesto da aktivno sudjeluju u vremenu, oni se, mehaničkim prisvajanjem onoga što im ono donosi, gube u vremenu, odnosno umjesto da sudjeluju u stvaranju sutrašnjice, oni prenose jučerašnjicu u nju i postaju egzemplarni dogmate i dekadenti. Upravo to dokazuje da se kretanjem naprijed ne mora ostvarivati napredak ako želje i očekivanja ne prati odgovarajuća teorijsko-praktička aktivnost. U njenom nedostatku umjesto napredovanja nastaje prebacivanje,

kontinuitet diskontinuiteta, umjesto postignutih promjena dolazi pasivno zaposjedanje, a sve to dokazuje da napredovanje u željama ne može zamijeniti aktivnost na njihovom ispunjavanju. Ako se u pasivnosti prvog prepoznaje izvor religije, u aktivnosti drugog pulsira ljudska praksa, između njih su neki oblici kulture od bajki do vrhunskih umjetničkih ostvarenja u kojima je odsanjana ljudska sreća. Ali prije razmatranja humanog karaktera kulture, htio bih se zadržati na momentu suvremenosti, bez koje je nemoguće humanum.

Pod zvijezdom *vremena* čovjek razumije sebe i spoznaje sve drugo ako je prije toga definirao vrijeme i dosegao *vremenitost* svijeta. Bez čovjeka se ne samo ne bi znalo za vremenske dimenzije nego ni za postojanje vremena, uključujući i vremenske segmente od milenija do djelića sekunde, odnosno intervale i moduse vremena. Nije slučajno Mangy definirao vrijeme prostorom za ljudski razvoj, dakle, mediumom za ispoljavanje čovjekovih generičkih odlika, odnosno metronom za odmjeravanje trajanja svega u univerzumu. Već prema tome kako sudjeluje u njegovu nastajanju i kako se odnosi prema njegovim dimenzijama, čovjek može biti i biva suvremenikom svoga vremena ili nekog drugog doba - kad govorimo o njegovoj pripadnosti tradiciji.

Za razliku od prirodnog vremena, svojstvenog stereotipnom protjecanju u prirodi, povijesno se tiče promjena u kojima čovjek sudjeluje i koje se artikulira na temporalne dimenzije, od kojih je sadašnjost u neku ruku najprimarnija. Ona može biti i lažna, ali prava sadašnjost razlikuje se od nje po tome što u njoj pulsira ono nastajuće, koje pripada budućnosti koliko i ova *suvremenosti*, u kojoj *sada* nije samo ono što se psihički priželjkuje već i nešto procesualno, te stoga podložno iznenađenjima. Ono ulazi u sadržaj koji suvremenost čini odmjeravanjem, odlučivanjem i stvaranjem, pa je logično da je prate iznenađenja. Upravo to može imati karakter radikalnog i reformatorskog duha, a suvremenici ne samo što poznaju nego i pronose takav duh, bez kojeg nema prave pripadnosti povijesti na ljudski autentičan način. Uz budućnost koju nalazimo u sadašnjosti postoje budućnost u prošlosti i prošlost u budućnosti, kako u prvom slučaju dokazuju humanizam i renesansa oživljavanjem antike, a u drugom klasicizam vaskrsavanjem srednjeg vijeka. Približavanjem njima ili udalžavanjem od njih taj duh označava njihovo približavanje ili udalžavanje humanumu, prema kome su određena razdoblja bliža ili dalja jedna drugima. Tako su razdobljima kao što su olujni dijelovi socijalističkih revolucija ili usponi građanskih revolucija bliži antika i renesansa nego srednji vijek, iako ovaj dolazi iza antike i prethodi renesansi, što se da objašnjavati budućnošću stvaralačkih snaga. Prema tome kako će kulturno nasljeđe djelovati na sadašnjost ne zavisi samo od njega nego i od njena karaktera, jer ako je ona u usponu, tražit će ono progresivno, a ako je u padu - regresirat će.

Nije problem samo u tome koliko možemo razumjeti ono što su drugi stvorili, nego i ono što sami hoćemo. Za prvo je neophodno da upoznamo i ono što sami hoćemo. Za prvo je neophodno da upoznamo njihove sposobnosti, strasti i duh zbog toga što ono stvoreno strašću, kako je poznato nakon Hegela, najpotpunije izražava karakter i talent svog tvorca, a za drugo - ne samovoljan program, nego i njegovo ostvarivanje, u čemu nam drugi mogu pomagati čak i time što nam ne smetaju, u protivnom, smetat će nam i oni koji nam pomažu. Kao što najbolje dokazuju njihova djela što su ljudi, tako i kulture pojedinih naroda govore o tome što su ti narodi. Ako je u djelima pojedinaca najbolje predstavljeno obuzdavanje njihovih strasti snagom njihova karaktera, u kulturama naroda to je ostvarivano običajnim, religiozним, moralnim i pravnim normama. Inače, i kod jednih i kod drugih vladavina golih strasti iskazuje se lomovima i stradanjima, odnosno lomačama i kazamatima, svejedno je li to činjeno iz mitsko-religijskih ili ideološko-političkih motiva. Međutim, uprkos tome, tamo gdje nedostaju strasti nema stvaranja, jer nijedno djelo dostojno divljenja nije moglo biti stvoreno bez nje. Ipak, bez ulaženja u to zašto se u strastima kriju osnovi sreće i nesreće, treba napomenuti da samo progresivnim pomacima naprijed čovječanstvo može biti bliže humanumu. U kulturama naroda dominira težnja za usklađivanjem potreba i interesa svojih nosilaca, kao što stil i normativnost njihova života određuju moralni opseg njihova osjećanja i mišljenja, te način vrednovanja i ostvarivanja njihovih ljudskih težnji, dakle čitav jedan konkretan svijet, u kome ljudi podešavaju svoje postupke, oblikuju ideale, uspostavljaju nade i očekivanja. Slično *tradiciji* koja uspostavlja stabilnost i uskladuje heterogene ljudske potrebe, kulture služe povezivanju naroda međusobno i njihovom uzajamnom razumijevanju. Istina, to što bi mogli i kada dobro planiraju, ljudi ne uspijevaju realizirati, čime se da objašnjavati što to nije mnogo uspješnije od onoga što im se događa uprkos tome što to ne žele i ne planiraju. Time se otvara pitanje zašto kulture ne uspijevaju utjecati na djelovanje i ponašanje ljudi uključujući i čitave narode, jer s rastom kulturnih dobara nije manje ratova i ljudskih zala u njima? Zašto humanum prisutan u kulturama ne nalazi svoje mjesto u životnoj praksi ljudi? Može li se to objasniti klasnom poviješću, kako je to činio Mangy, ili obuzdavanjem libidouzности, u što je vjerovao Freud, evolutivnošću, koja biološki skončava, čime se zanosio Spengler, ili ozbiljavanjem slobode duha, kako je superiorno dokazivao Hegel i sl.?

Bez pretenzije da se ovdje upuštam u interpretaciju tih koncepcija, htio bih ukazati, imajući na umu njihove teškoće, na humanum u kulturama slijedom izvjesnih momenata njihove geneze, ponajprije slobode, koju izražava slobodna igra. Ne samo što nastaje igrom, nego se kultura najčešće uzima toliko neozbiljno da i ono ozbiljno u njoj dobiva karakter neozbiljnosti.

U osnovi kulture je igra ljudskog života koliko i život igre, od kojih treba razlikovati igranje životom, što čine oni koji se pasivno odnose prema sutrašnjici. Njihovo prepuštanje igri života je ispod razine igre životinja, kojima inače nedostaje kultura, što ukazuje na teškoće koncepcije J. Huizinga, prema kojoj je igra izvor kulture. To da životinje i ljudi nalaze u igri zadovoljstvo i rasonodu još ne znači da se ljudski život može svesti na igru ako hoće biti nešto više od životinjskog, tim prije što je igra preokupacija životinjskih mladunčadi, zaštićenih roditeljskom ljubavi. Mada je igra primjerena čovjeku, nedopustivo je reduciranje njegova života na nju zbog onog nesvjesnog u njoj, koje može postati osnova negativne strasti. Koliko zna zahvatiti mase najbolje svjedoče fudbalski stadioni, na kojima se »gradi« igra u znaku njena savršenstva, ali i obmane pasivnih promatrača. Ako igrači umjesto da se igraju igrom ostvaruju cilj izvan nje, nameće se pitanje što ostaje od igre, a što je u njoj obmana. »Gradnja« igre postaje sredstvo ostvarivanja cilja izvan nje (finansijska dobit), u čemu je obmana slična iluziji da gledaoci »grade« igru. Zar to ne dokazuje da igra može biti i »neozbiljna« i za igrače i za gledaoce, ali i ružna i opasna, komična i lijepa. Nije opasna samo onda kada se u njoj gube ljudski životi, jer se srećom to dešava rijetko, nego i onda kad se zaboravlja da se njome gubi ljudska sloboda, jer igre za novac ili inat nije više igra, već borba koja igru lišava slobode, te je samo po obliku drugačija od igre na zapovijed, koja više nije igra za onoga ko je igra. Prema igri ljepote i dostojanstva, takva igra ispoljava karakter obmanjivanja i, još gore, zaluđivanja ne samo time što im omogućava da ispolje svoje atavizme nego i što ih čini nemarnim u ostvarivanju svojih ljudskih mogućnosti i društvenih obaveza. Ako se ima na umu mogućnost igre da se promeće u zbilju i da zbilju preokreće u sebe - igru, njeno olakšavanje i uljepšavanje života je izvan sumnje. Ali kako se može uljepšavati ono što je izgrađeno, a što će dopunjavati i uljepšavati oni koji nisu ostvarili ni elementarnu izgradnju i koji je odgađaju da bi prisustvovali igri obmanjujući se tako, te stoga igra za njih ima biološku i neznatno socijalnu, a veoma malo kulturološku funkciju? Ako se to zaniječe, čime onda objasniti tuče i svađe, protivnička rivalstva nabijena slijepom strašću, koja lišavaju svoje nosioce slobode, a igru mogućnosti da bude igra? Nije mi ovdje bila namjera da ističem ulogu igre u nadgrađivanju stvarnosti i uzdizanju ljudi, kojoj djelomično pripada i to, već da podsjetim na odsutnost humanuma u sadržaju najmasovnije kulturne pojave našeg vijeka, kojoj se po masovnosti i iracionalnosti približava samo dekadentni pokret mladih.

Medutim, podobna za intenziviranje i humanizaciju života, igra može biti i biva ponekad izvor kulturnih djela. Njome se, naime, izražava težnja za čašću, ljepotom, dostojanstvom, ali i za dominacijom, koja potčinjava. Stoga je smatrano igrom magijsko umijeće, stvaranje poezije, pedstava u teatru, ali i natjecanje koliko i kockanje, ukratko, zamagljivanje i osvjetljavanje, što je

lahko ilustrirati mythosom, koji prelaskom u poeziju gubi svoju misterioznost, odnosno mijenja karakter vjerovanja u životnost, te bi se na toj osnovi moglo istaći da širenje kulture sužava mogućnosti mistificiranja, obmanjivanja i ideologizacije, ili da se time podsjećaju krila mašti i njenoj igri, naročito tehničkom preciznošću, koja ide do perfekcije.

Kao protuteža toj zatvorenosti i ogoljelosti stoji i danas poezija, te se može reći da njeni tvorci specificiraju kulturu određenog naroda. Ono bestjelesno i zamiruće oni, kao i drugi umjetnici, nastoje prevesti u tjelesno i oživjeti ga čineći ih tako pokretnim i živim, posebno personifikacijom kao pjesničkim sredstvom. Slično svjetlosti koja prati igru, vjera podržava pjesnički izraz i pomaže da se govori o pjesničkom jeziku kao jeziku proricanja i čarolija. Uprkos poznatim pretjerivanjima, Nietzsche je blizu istini kad definira kulturu »jedinstvom umjetničkog stila u svim životnim ispoljavanjima jednog naroda« suprotstavljajući je haotičnosti stilova. Time se uzima za pretpostavku kulture raznovrsnost, koja se sliva u jedinstvo naroda u pravcu progressa. U stvari, kultura je sinteza preobraženih oblika prirode koji služe zadovoljenju ljudskih potreba. To povezano s tvorcima kulture čini da društvena priroda pojedinca izbije u prvi plan.

Uprkos tome što se rađa i umire sam, čovjek živi i stvara u zajednici čak i onda kada nešto čini protiv nje. Ipak, najmanje je on u njoj ono što je biljka na livadi ili životinja u krdu - zbog toga što je zajednica uvijek razdvojena u sebi i u sebi različita. On prividno autonomnom aktivnošću održava u njoj svoju голу egzistenciju i preko te aktivnosti obavještava sebe i druge o sebi i tako otkriva svoju obuzetost sobom i svijetom. Budući da pretpostavlja totalnu svijest o svijetu, njegov jezik služi ne samo sporazumijevanju s njenim članovima nego i konstituiranju zajednice i zato je razumijevanje kulture takve zajednice uvjetovano poznavanjem jezika. Ni jezik ni slobodu pojedincu u zajednici ne može niko pokloniti a da ga poklanjanjem ne ponizi, što znači da u slobodnoj zajednici pojedinac ne mora biti slobodan ako se za svoju slobodu nije izborio. Svijet u kome čovjek održava i osmišljava svoj život naziva se njegovim kulturnim krugom, a on obuhvaća forme produkcije, načine upotrebe oruđa, sistem ideja, predstava i normi preko kojih se ispoljava čovjekovo mišljenje, osjećanje i djelovanje. Kulturu koja ga prisiljava na povinjavanje zajednici nazivamo autaritaranom, ona koja mu omogućava da zadovolji svoje elementarne potrebe - masovnom, a onu što mu omogućava da se samostalno razvija i bez koje ne bi bilo istinskog društvenog napretka - autentičnom kulturom. Kao izraz realiziranih mogućnosti nekog naroda u određenom vremenu, kultura je i kvalitativni proces koji obuhvaća preokupacije i dileme, želje i očekivanja, uspone, ali i padove jednog naroda. Ona svjedoči o nastajanju i nestajanju određenih oblika društvenog bića određenog naroda i predstavlja fragment u velikoj riznici kulture svijeta, koja predstavlja opet

čudesno obilje ljudske aktivnosti, ponajviše na tome da čovjek postane čovjekom. Stoga suočiti pojedinca s tim kulturnim carstvom budi osjećaj u mogućnosti njegove temeljite izmjene, premda je to u osnovi samo jedna obmana, kako sa stanovišta njegova konzumiranja tako i iz aspekta spoznaje.

Ustvari, takvo osjećanje proizlazi iz statusa humanuma, potisnutog kvantificiranim svijetom stvari, u kome se duhovno siromaštvo zanemaruje radi materijalnog bogatstva. Ugroženi najezdom materijalnosti i nasiljem militarističkih moći, ljudi se hvataju ideja i ideala sadržanih u svjetskoj kulturnoj baštini vjerujući da njihovim objelodanjivanjem mogu stvoriti osnove za planetarno društvo u doba tehničke revolucije. Pored pozitivnih, ta revolucija pruža i negativne mogućnosti u formi militarističke dominacije moćnika, koji siluju narode pojedinih zemalja pred licem cjelokupne kulture i naočigled ostalih naroda, u stilu lava koji raskida jedinku krda dok ono izgubljeno čeka šta će se dalje dogoditi. Ma koliko bilo grubo, poređenje nije manje tragično zbog toga što ukazuje na faktičnost trenutka modernog ljudstva. U svijetu koji razdiru blokovi, paraju kosmičke rakete, prezentira apstraktna umjetnost i specificira umiranje od gladi na jednoj i rast bogatstva na drugoj strani, u kome bitka za socijalnu slobodu može svakog časa da preraste u blokovsko ratno nadmetanje, a ovo u opću ratnu kataklizmu - u takvom svijetu humanum se najavljuje posredstvom ljudske boli što je ljudima uskraćeno da budu slobodna bića univerzuma. Premda u biti podatan dječjoj radoznalosti i bezazlenoj čistoti ljudske psihe, humanum se uzdiže do želja za onim lijepim, dobrim i istinitim, o čemu su stari Heleni darovito razmišljali. To što se nekada očekivalo da ostvare savjesni ljudi, danas preuzimaju da urade politika i tehnika, bez dovoljno uvida da upravo one guraju svijet u ponor neizvjesnosti slijedom nagona volje za moći i uvlačenjem ljudi, pa i čitavih naroda, u formalne uskosti kojima politika lakše vlada. Znanje i znanosti postajanjem sredstvima sile gube obilježja duha, što je prepoznatljivo u njihovom iracionalnom odnosu prema humanumu, čime se da objašnjavati rast nepovjerenja prema humanističkim znanostima i duhovnim vrijednostima.

Usljed opasnosti iz kojih ne vidi izlaza, čovjek pribjegava utješnoj spoznaji da ono što ovdje i sada počinje ima svoje dublje korijene, te stoga ne treba očekivati da bude okončano u našem vremenu - zbog njegova pripadanja dijalektičkoj procesualnosti svijeta. Pri tome se često zaboravlja da je svaku gradnju u dosadašnjoj povijesti pratilo određeno rušenje, što važi i za naše doba. Marx je to objašnjavao klasnim karakterom povijesti, što čini i svijet građen na njegovim idejama, bez mogućnosti afirmacije humanuma - ukoliko ima želja da to učini. On s mukom otklanja brutalnosti i guši ideološke sile, kada i postaje nedvosmisleno da ljudska sloboda nije ideološko obećanje, već da mora biti osnova za uspostavljanje humanuma. Tako se saznaje da ljudski svijet ima uvijek više želja nego njihovih

ostarenja, pa time i više mogućnosti da se izgrađuje. Mada zvuči paradoksalno, ali ni rat nije bez zagovaranja humanuma, osobito rat koji dolazi iz kapitalističkog mira, štoviše, u njegovo ime radi pervertirana militaristička svijest na iznalaženju što ubitačnijih sredstava za uništenje neprijatelja, kao da taj »neprijatelj« nije čovjek. Od nosilaca takve svijesti ljudi se ne mogu braniti dostojanstvom i zato se naoružavaju i kada za to nemaju pravih mogućnosti, zbog čega se gomilaju ubojita oružja i oruđa u svijetu i shodno tome smanjuje povjerenje u ljudsko dostojanstvo. Pod izgovorom odbrane demokracije ili socijalizma moćnici su spremni da siju smrt i ponižavaju ljude, čak i čitave narode. Sloboda koju obećavaju narodima najčešće je maskirano nasilje nad njima, kao što je i ono socijalističko nerijetko bilo daleko od socijalizma koji bi odgovarao njihovim povijesnim uvjetima. Nad tim se moraju zamisliti oni koji se bore za njegovu realizaciju i oni koji mu se opiru: prvi o tome koliko je želja, a koliko stvarnosti u onome što ističu, a drugi - koliko su kivni na njegov program i sposobni da ga objektivno valoriziraju, obojica - kako da shvate povijesnu prekretnicu.

Okrenemo li se djelima što su s posebnim interesom razvijala ideju humanuma, kakva su ponajprije arhitektonske, medicinske, socijalne, tehničke, geografske, umjetničke i druge utopije, lahko ćemo zapaziti da sanjaju o egzistencijalnom prostoru u značenju ljudskog zavičaja, spasavanju zdravlja, podmlađivanju tijela, očuvanju ljepote od njena propadanja, ili o socijalnim blagodatima, tehničkim izumima itd. i tome slično, da, dakle, na razne načine zagovaraju uspostavljanje humanuma u životu dostojnom čovjeka naspram djela u kojima se slavi zemlja dembelija i u kojima je suviše malo brige o humanumu. U posljednjima se osjeća težina inertnosti, koja pripada sirovosti prirode i koja, samo nešto drugačije od spominjanih destruktivnosti, sputava humanum, zbog čega je treba pokrenuti ako je moguće s milošću koju život ne poznaje, jer ne učini li to, društvo će morati da je nosi kao boljku vlastitog organizma. Samo prisebnošću i samoobavezivanjem ljudi mogu povezivati idealno i realno, prevladati dualizam čulnosti i racionaliteta, bez čega nema ljudske prisutnosti u svijetu, osobito ne smisla koji samo čovjek unosi u svijet. Inače, a svim razdobljima ljudske povijesti prepoznatljiva su nastojanja da se osiguraju uvjeti participacije humanuma, ali i otpori tome. Njegovo današnje uzdizanje nad zbiljom dopušta da joj se hegelijanski, mada suprotno Hegelovu smislu, dobaci utoliko gore po nju, a uzme njegovo prisustvo u idejama koje pokreću progresivni svijet za indikaciju odmjeravanja revolucionarnih snaga s reakcionarnim silama. To je ono veliko u svijetu kojeg, kako je istaknuto, razdiru teškoće i opterećuju navike, veliko u ljudskim poduhvatima koliko i u umjetničkim i općeduhovnim tvorevinama, što iz davnih vremena stižu do nas s našim željama, po čemu su trajno aktualna. Istina, u njima je ono

univerzalno nastajalo u znaku humanuma i na poseban način, kako je to očito čak i u djelima robovlasničkog sistema, s nadklasnim obilježjima, uprkos tome što je taj sistem danas jedva zamisliv.

Zanemarivanje humanuma može biti uvjetovano nivoom poimanja i razumijevanja pojava u ljudskoj povijesti, što je moguće egzemplificirati diferenciranjem *mnijenja* i *mišljenja*. Premda impliciran u »trebanju«, koje mnijenje, koje prethodi mišljenju, uzima za svoj sadržaj, humanum je neprepoznatljiv u mnijenju zbog toga što ono zanemaruje ono bitno svoga sadržaja. Zahvaljujući tome, mnijenje nadmašuje mišljenje sve do momenta utvrđivanja pravog stanja stvari, kada mnijenje, suprotno obmanjujućoj efikasnosti, ispoljava svoje slabosti, prisiljeno sužavanjem kruga onog mišljenja, jer ostaje bez argumentacije, sučeljeno s vlastitom obmanom upravo tamo gdje je prije toga vjerovalo da raspolaže istinama, odnosno spoznajom da su pretpostavke od kojih je polazilo zapravo pogrešne. Suprotno njemu, mišljenje polazi od faktičnosti, što mu omogućava da izbjegne lažne pretpostavke i dođe do valjanog zasnivanja svojih sudova kao i hipoteza, koje, za razliku od pretpostavki, moraju biti rezultat istraživanja. Odnos mnijenja i pravog mišljenja sličan je po mnogo čemu odnosu europocentrizma i humanizma prema kulturnom i povijesnom naslijeđu. Slično mnijenju europocentrizam sudi bilo u formi metafizičke vizije ili reakcionarne ideologije nedopustivo o naslijeđu na temelju svojih logičkih konstrukcija, panlogističkih, biologističkih, morfoloških ili nihilističkih, bez razumijevanja procesualnosti svijeta i povijesnosti njegova tumačenja. Tako su s pozicija europocentrizma potcjenjivane vijekovima kulture dalekog i bliskog orijenta, konkretno, Kine, Indije, Babilona, Egipta i dr., bilo da su o tome odlučivali teorijski postulati, geografski razlozi, biološki uvjeti ili nedostatak poznavanja tih kultura. U svakom slučaju, nije se zapažalo razvijanje povijesnog toka *istovremeno* na *više različitih poprišta*. Za ustanovljenje posljednjeg nedostajali su: valjana koncepcija povijesti ljudskog roda koliko i putevi spoznavanja autentične povijesti tih naroda, čemu je puno doprinijelo otežano i loše komuniciranje Evrope s tim zemljama i narodima. S obzirom na prvo, s pojavom Marxa postalo je nedvosmisleno da je povijest nastajanje prirode za čovjeka, što s Blochom kasnije znači - realna proba radikalnog mijenjanja svijeta transformiranjem prirode i društva, a u odnosu na drugo razumijevanje povijesti pokazalo je da ima puno poznatog što još nije spoznato kao i spoznatog koje se pogrešno tumači. Primjerice rečeno, iako je progres lakše razumjeti nego stvarati, oni što ga traže izvan humanuma dokazuju time da ga nisu razumjeli. Gledano zanemarivanjem humanuma, kapitalističko razdoblje čini se progresivno iako u odnosu na uvažavanje humanuma u njemu, ono predstavlja paradigmatički oblik alijenacije uprkos njegovu razvijanju proizvodnih snaga i uproštenosti društvenih odnosa, kada je i pokazano da je

kapitalistička proizvodnja neprijateljski raspoložena prema umjetnosti (Marx).

Tek sa priznavanjem čovjeka za vrhovnu vrijednost svijeta stvorena je mogućnost da se govori o jedinstvenosti povijesnog procesa i ozbiljavanju humanuma na različite načine i na različitim nivoima, te o utvrđivanju ideja usmjerenih na afirmacija humanuma u različitim kulturama naroda. Zahvaljujući tome, bilo je moguće porediti jedinstvo i raznovrsnost, posebnost i univerzalnost u kulturama sa simfonijom u kojoj diskontinuum glasova simbolizira domete pojedinih kultura u njihovoj svjetskoj riznici, u kojoj pojedini narodi sudjeluju unošenjem svojih kulturnih vrijednosti u pripremanju napretka, zbog čega se u svim društvenim ansablama i prepoznaje humanum, istina, različito obuhvaćen i bojen. S tih pozicija lahko se moglo ustanoviti da su umjesto predstavljanja i ekspliciranja višeslojnosti povijesnog progressa dolazile poznate periodizacije povijesti bez uvida u multiverzum kultura i vremena, preko kojih se jedino može razumjeti ljudska neophodnost slobode i vlastitosti za sve. Tim prije i više što obje ulaze u sadržaj humanuma, koji svi osjećaju, ali ne i ostvaruju uprkos pokušajima koje zatičemo u djelima svjetske baštine. Mnoga od tih djela služe i danas njegovu približavanju širokim slojevima društva.

Mutnu stranu tog procesa, međutim, pruža militaristička tehnika u svijetu, podijeljenom na blokove, koji dovode čitave narode u stanje bespomoćnosti, sputavajući ih u ostvarivanju njihovih ljudskih prava, sloboda i dostojanstva, u okolnostima ugroženosti kvaliteta - kvantitetom, dostojanstva - nasiljem, mira - ratom, slobode - neslobodom i sl., te tako potiskivanjem racionalnosti povećavaju ljudsku bliskost najčešće samo na planu spasavanja od ugroženosti, a smanjuju efikasnost svojstvenu trezvenom mišljenju ustupajući mjesto dominaciji straha, shvaćenog hideggerovski i nade pojmljene blochovski. Pominjanje njihovih tumača treba da posluži razumijevanju straha ne u smislu izraza sumorne niti nade u značenju refleksa vesele prirode, već u značenju stanja, u prvom slučaju izazvanog opasnostima, a u drugom potrebom prevladavanja opasnosti otkrivanjem mogućnosti izlaska iz tog stanja. Bilo da se objašnjava nesigurnošću ljudskog života ili freudovski - aktom rođenja, izvor straha je nedovoljno određen zbog toga što je zanemareno da se on ljudima ulijeva tokom života, te je u skladu s tim logično što se izražajnije javlja pri ozbiljnom razmišljanju o silama koje nas okružuju. Naravno, nije lahko reći da li je jači strah što dolazi sa Zapada ili onaj s Istoka, ali je sigurno da oba opterećuju današnji svijet i, što je još gore, uvjetuju defetizam neodlučnih ljudi onoliko koliko i negativno utječu na ljudsku aktivnost. Pri tome se ne misli na one koji u tuđoj propasti vide vlastiti dobitak, jer takvi su ljudski propali ili su bar na putu propasti, već na one umjerene, što ih je još Aristotel

svrstavao između kukavičluka i pretjerane smisaonosti, a takvi bi mogli da ga učine sredstvom opreznosti na životnom putu ljudi.

Ipak, kroz tjesnac što ga stvara strah provlači se nada proširujući ga sopstvenom snagom, inače, blagodarom za ljude odvažnog uvjerenja i plodotvornog djelovanja na svoje doba. Njenu moć je moguće vezati za kosmičke i povijesne procese svijeta kao *experimentum mundi*, bilo da se ima na umu Riemannova koncepcija o objektivno različitom razmještanju materije i kretanja u svemiru ili Blochovo analogno isticanje razdiobe povijesne materije na Zemlji, bilo da se u vezi s tim naglašava Marxovo definiranje vremena kao prostora za ljudski razvoj i pokušava komparirati povijesno vrijeme s obzirom na njegovu napetost s napetošću sonate, a prirodno - s razvučenošću fuge, kako čini Bloch, ili napetošću drame u odnosu na rasplinitost epa, što radi Lukacs. Ne ulazeći u Blochovo razumijevanje prirodnog vremena u smislu »Ilijade prirode«, a povijesnog u značenju »Odiseje duha« s upozorenjem da nas obasjava Homerovo sunce kao sadašnje, a ne antikvarno, potrebno je podsjetiti da su u Hegela predazijske kulture (Kine i Indije) potopljene u povijesti poput Zemlje, a da nasuprot tome te zemlje danas predstavljaju sadašnjost, što bogati svijet borbom za slobodu i mir, što je još značajnije ako se zna da sloboda i mir ulaze u sadržaj smisla ljudske povijesti, a da je borba za *humanum polazište* i krajnji domet ljudske smislene aktivnosti, odnosno ona univerzalna vrijednost koja prožima sve kulture i slobodarske pokrete na Zemlji.

S buđenjem Afrike, Azije i Latinske Amerike njihove kulture dobivaju svoje mjesto i značenje u međunarodnoj zajednici, a povijest dosada smatrana poviješću bijelih naroda postaje prvi put povijest ljudi Zemlje, s kojom za mnoge narode počinje budućnost, koja je prije bila neizvjesna. Kulture pojedinih naroda postaju na taj način tkivo planetarnog društva s poliritmičkim i polifonim tokom povijesnog procesa. Ali iako taj epohalni proces počinje u 20. stoljeću, malo je izgleda da postanemo svjedoci njegove definitivne pobjede. Ako je neizvjesno hoćemo li biti njegovi presuditelji, zna se da možemo učiniti dosta za svijet koji treba da dođe, u kome, prema Kantu: »Ne treba očekivati niti željeti da kraljevi filozofiraju ili da filozofi postaju kraljevi, jer svako posjedovanje moći narušava slobodni sud uma«. Izvjesno je da i sami pridonosimo takvom narušavanju suda uma, ali je utješno što to ponekad činimo u ime slobode i ljudskog dostojanstva, a ne iz egoističnih motiva.